8 NAKLADATELÉ A KNIHKUPCI 18. STOLETÍ A KRAMERIOVA ČESKÁ EXPEDICE

Produktivita českého a moravského knihtisku během 18. století ve srovnání s minulým obdobím znatelně vzrostla. Lze tak soudit alespoň z předběžné statistiky jazykově české literatury. Je však nutno přiznat, že podstatnou zásluhu na této konjunktuře má ***kramářská píseň***, fenomén na pomezí lidové slovesnosti a umělého písemnictví rozvíjející se během 17. – 19. století jako samostatná odnož publicistické literatury. Na rozdíl od lidové písně, která byla šířena pouze poslechem a rukopisným záznamem, charakteristický rys tohoto fenoménu záleží totiž v masovém rozšíření zcela závislém na knihtisku. Žánr byl oblíben také v Německu, Rakousku, Rusku a Polsku, avšak drobné tisky jazykově české kramářské písně si svými více než 40.000 známými vydáními a námětovou rozmanitostí zachovávají zřetelné prvenství. Písničky v lidovém publiku upevňovaly tradiční náboženské náměty, zastupovaly publicistické žánry a v neposlední řadě dokázaly bavit i kritizovat. Jako výrobci písniček se profilovaly samozřejmě všechny regionální tiskárny (Hradec Králové, Chrudim, Jičín, Jihlava, Jindřichův Hradec, Kutná Hora, Litomyšl, Olomouc, Pardubice a na Slovensku nejvíce Skalica).

Z ostatních žánrů přicházely v úvahu již zmíněné lidové modlitební knížky, jednotlivě vydávané lyrické kancionálové písně a legendy, od druhé poloviny 18. století i umělé básnické skladby a zlidovělé árie ze zpěvoher. Pro většinu těchto tisků je charakteristický vyšší náklad okolo 1.000 kusů. Vysoce komerční artikl nebyl až do přelomu 18. a 19. století rozšiřován běžnou knihkupeckou sítí, ale patřil do obchodní sféry podomních kramářů a zpěváků navštěvujících trhy, poutě a slavnosti (tereziánské reformy, mimo jiné snižující též počet církevních svátků a poutí, však mnohé distribuční příležitosti zlikvidovaly). Poněvadž k převažujícím konzumentům patřily nejširší lidové a méně majetné vrstvy, cenovou dostupnost musely zaručit nízké výrobní investice čili horší papír, malý formát a nedbalá typografie. Není proto divu, že tyto rysy spolu s nenáročně schematizovanou textovou složkou vkus venkovského čtenáře kultivovaly pramálo.

Odhlédneme-li od nedatovaných kramářských písní, v 18. století napočítáme minimálně 6.280 vydaných titulů, což je více než dvojnásobek produkce bělohorského století (2.940). Zatímco průměrná výroba počátečních tří dekád 18. století se pohybovala ještě okolo 380 bibliografických jednotek, mezi 30. až 70. léty, kdy byl vydán dlouho očekávaný řád pro knihtiskařské učně a tovaryše (1771) i pro obchodníky s knihami (1772), vzrostla na 550 jednotek. Velké vzedmutí knihtisku spadá však až do 80. a 90. let. Tady se každá z dekád prezentuje zhruba 1.200 jazykově českými tituly.

Tento nárůst byl odrazem uvolněné cenzury (1781) a tolerančního patentu (1781). Oba politické akty umožnily znovu vyrábět a rozšiřovat evangelickou literaturu, jak zřetelně dokládá zejména Jan Tomáš Höchenberger, ba i antiklerikální pamflety během ***brožurkové války***, které opouštěly tiskárny zmíněného Höchenbergera, Josefa Emanuela Diesbacha a Jany Průšové. Takzvanou válku charakterizovala publikační exploze německy tištěných brožur po 10 krejcarech. V brožurách se polemizovalo jménem pokrokového rozumářství o kléru, řeholních institucích, svatojánském kultu, Židech a dalších tématech, jimž redakce pražských či vídeňských novin zůstaly z pochopitelných důvodů uzavřeny. Chvatná literární úroveň kazila již tak nevalný vkus městských čtenářů.

Citelnou změnu dosavadních pořádků přineslo českým tiskařům také uvolnění patisku schválených zahraničních výrobků (1782). Pak následoval příkaz, aby se cizí tiskaři v monarchii nedopouštěli patisku literatury vydávané českými tiskárnami (1786). Z této situace nejvíce těžil první český velkopodnikatel Jan Nepomuk Ferdinand Schönfeld, jehož tiskařské, knihkupecké a papírenské tovární impérium vznikalo od 1773. Roku 1788 byl nadto knihtisk i obchod s knihami prohlášen za svobodnou živnost (otevřenou i nevyučeným principálům), avšak podléhající dozoru policie a cenzurních orgánů. Roku 1789 vyšlo nařízení zvýhodňující hebrejský knihtisk a zakazující dovážet cizí knihy, vyrobily-li jich domácí provozovny dostatek (nařízení přispělo k akceleraci nežidovského živnostníka Ignáce Elsenwangera, který se stal novým majitelem pražské židovské Tiskárny bakovsko-kacovské). V reakci na francouzskou revoluci se protektorská politika Habsburků od 1790 ovšem změnila. Požadavky na dovoz a vývoz knih byly opět zpřísněny (do ciziny se zakazovaly vyvážet knihy, které by podkopávaly náboženství, mravnost a spojenectví národů). Rozmnožování rukopisů bez souhlasu cenzurní komise bylo zcela nepřípustné. Říšské písmolijny směly prodávat své zboží jen privilegovaným tiskařům, jimž se další obchodování s tiskovým písmem přísně zapovídalo (1793). Export a import devoční grafiky byl zakázán (1801).

Slabá konkurence a neschopnost domácích živnostníků integrovat se do mezinárodního obchodu lákala Němce (převážně z Norimberku) ke zřizování českých a moravských filiálek. Jednu z nejstarších provozoval už od 1683 Norimberčan **Johann Zieger** (1646 – 1711). Pražská filiálka nakladatelsky zajišťovala mimo jiné Jeřábkovu výrobu většiny publikací známého právníka Jana Jakuba Weingartena. Stejně tak Zieger financoval bohemika tištěná ve

Frankfurtu/M., Lipsku a Würzburku. Ziegerovým obchodním partnerem se příležitostně stával **Georg Lehmann** (1666 – 1735) z Norimberku. Obchodní kontakty s Prahou a celými Čechami udržoval od 1710 dále **Johann Friedrich Rüdiger** (zemř. 1751?), člen významné rodiny německých nakladatelů a knihkupců. V Praze se asi 1743 trvale usadil. Pražským tiskařům nakladatelsky zajišťoval zvláště právnickou literaturu. Předmětem knihkupecké činnosti nebyla produkce jazykově česká, nýbrž německá. Další pražskou filiálku vybudoval **Paul Lochner ml.** Z Norimberku. Nakladatelsky zajišťoval většinou opět právnickou literaturu a nákladnější teologické příručky, které se tiskly u Jana Josefa Diesbacha a v pražské Tiskárně arcibiskupské.

Již jsme připomenuli, že knihkupců a nakladatelů trvale přicházejících do Českých zemí z ciziny nebylo v druhé polovině 17. století zprvu mnoho (Mikuláš Hösing, Daniel Wussin), ale později počet u nás naturalizovaných Bavořanů a Frankfurťanů mohutněl. Přesto přísná pravidla josefínského Řádu pro knihkupce z roku 1772 způsobovala chronický nedostatek oficiálních knihkupců v regionech: např. prvním brněnským uchazečem, který po smrti Karla Františka Locatelliho (činný od 1762, zemř. 1772) vyhověl novým ustanovením, byl Benedikt Mangold schválený až od 1778. Všichni měli během lipských veletrhů otevřené účty na bázi komisního obchodu a získané zboží pak s využitím tištěných nabídek rozprodávali ve svých knihkupectvích. V režii těchto cizích živnostníků se pomalu rozvíjely též německy orientované ***čtenářské spolky*** a ***veřejné čítárny***. Dle zahraničních vzorů (Francie 1701, Anglie 1726, Vídeň 1771) byla první instituce tohoto druhu u nás povolena Wolfgangu Kristiánovi Gerlemu v Praze 1772 a Giacomovi Bianchimu v Brně 1774. První mimopražskou ***půjčovnu knih*** provozoval německý knihkupec Josef Jan Morgensäuler v Plzni teprve okolo roku 1790. Zakrátko byly tyto instituce z politických důvodů v celé monarchii absolutisticky zrušeny (čítárny 1798 a půjčovny 1799). Zákaz trval do roku 1811.
Na počátku vlny tvořené německými nakladateli a knihkupci stál **Řehoř Mangold** rozený v Bavorsku a profesně navštěvující Prahu již od roku 1736. V Praze se usadil a 1743 získal měšťanství na Starém Městě. Firmy se později ujal v Německu narozený syn **Felicián Mangold** a vnuk **Jan Mangold.** S rostoucím významem a rozpínavostí Schönfeldova velkopodniku Mangoldova živnost upadala a její sklad se roku 1791 a 1796 stal předmětem dražby.

Z Bavorska pocházel též **Jan Michal Samm** (zemř. 1787), uváděný roku 1770 v pražských archivních pramenech jako pomocník Mangoldovy firmy, u níž se předtím pravděpodobně vyučil. Samostatným živnostníkem se stal roku 1756. Nakladatelsky hojně podporoval vydávání českých i německých spisů obrozenského pedagoga Aleše Vincence Pařízka. Byl prvním, kdo po tolerančním patentu pečoval o distribuci Komenského díla. Urychleně a levně vydaný *Labyrint světa a ráj srdce* (Praha 1782) zahájil pozvolné zpřístupňování Komenského textů, z nichž domácí tiskárny od dob Bílé hory nabídly pouze tři edice Brány jazyků (pražská Tiskárna arcibiskupská a Tiskárna jezuitská).

Dalším Bavořanem byl **Antonín Elsenwanger** (zemř. 1784). V Praze se usadil během 60. let. Zprvu se živil jen vázáním knih pro Univerzitní knihovnu (stavovským knihařem byl jmenován 1776). Později převzal po Labounově a Rosenmüllerově rodině nakladatelské záležitosti německých hospodářských kalendářů, které si v květnu 1770 (a 1780 znovu) pojistil privilegiem Marie Terezie. Na podzim 1773 byl Českým guberniem na vlastní žádost jmenován obchodním vedoucím reorganizované Tiskárny klementinské. Tutéž funkci získal 1776 i v nově zřízené Tiskárně normální školy. Závěrem života se s velkým ekonomickým úspěchem soustředil jako vůbec první nakladatel a obchodník na distribuci jednotlivých map dvanácti soudobých krajů, rytých dle předloh Bernardina Erbera z roku 1760. Po Elsenwangerově smrti převzali nakladatelství a knihkupectví dědici, totiž vdova Josefa s tehdy ještě nezletilým synem **Ignácem Elsenwangerem** (1764/65? – 1790?). Ten, poté co dospěl, asi roku 1786 odkoupil skomírající židovskou Tiskárnu bakovsko-kacovskou. Tímto aktem se hebrejský knihtisk provozovaný v pražském ghettu od roku 1512 dostal poprvé do rukou křesťanského živnostníka, sídlícího v Železné ulici.

Pocházel-li **Oldřich Gröbel**, knihkupec činný v Praze od poloviny 18. století do roku 1771, ze Slezska, nevíme. Živnost, specializovanou na jazykově nečeskou katolickou náboženskou literaturu, provozoval v Karolinu. Roku 1771 vstoupil do firmy syn **Jan Josef Gröbel** (zemř. 1780), který se v letech 1773 – 1780 stal poměrně známým obchodníkem s domácí náboženskou literaturou. Krátce vydával též časopisy. I jeho knihkupectví zaniklo roku 1796 patrně v návaznosti na rozpínavost Schönfeldova závodu.

Frankfurtský rodák **Wolfgang Kristián Gerle** (1744 – 1825) se v Praze usadil nejpozději roku 1770, kdy přijal staroměstské měšťanství. Živil se velmi obratně knihkupectvím se specializací na francouzskou, anglickou a italskou literaturu. Jako člen lóže U tří korunovaných hvězd se mimo to v počátcích svobodného českého zednářství významně zasloužil o šíření převážně německojazyčných volnomyšlenkářských titulů. Roku 1772 založil na Staroměstském náměstí (čp. 608) první pražský čtenářský klub a vzdělávací kroužek, který 1775 rozšířil o půjčovnu knih umístěnou v Karlově ulici. Od března 1784 provozoval první knižní aukce, k nimž jednou za měsíc

vycházely specializované katalogy. Poněvadž přísun knih z rušených klášterů nevázl, 11. katalog pro aukci 28. března 1785 obsahoval položky č. 6.642 - 7.229. Zboží získané komisním obchodem na veletrzích v Lipsku inzeroval v nakladatelských a knihkupeckých nabídkách. Pokoušel se též o vydávání měsíčního knihkupeckého oznamovatele s veškerou českou literaturou, ale zůstalo jen u jednoho ročníku. Gerlovy ušlechtilé cíle ekonomicky limitovala Schönfeldova rozpínavost. V letech 1791 – 1792, kdy vystoupil ze zednářské lóže, aby ji nekompromitoval svým úpadkem, bylo jeho knihkupectví v několika dražbách prodáno. Nežli ho postihla duševní choroba, živil se ve stáří jako soudní znalec.

Spolu s Wolfgangem Kristiánem přišel do Prahy i jeho bratr **Ondřej Gerle** (nar. 1746). Dodnes je v souvislosti s tímto členem zednářské lóže U tří korunovaných hvězd připomínán vznik první veřejné čítárny časopisů, která byla povolena 1781 a nacházela se na Staroměstském náměstí v Praze (čp. 548). Čítárna, v níž probíhaly výše zmíněné veřejné dražby knih, si vyžádala veškeré provozovatelovo jmění. Musela však ukončit svou činnost roku 1799 jako všechny podobné instituce v monarchii. Ondřej Gerle žádal náhradou alespoň trafiku, ale musel se spokojit s roční rentou, kterou mu po odkladech až 1801 gubernium vyměřilo.

Německý rodák **Kašpar Widtmann** (1745 – 1815) začal v Praze podnikat na samém počátku 70. let., kdy jeho péčí vycházel jeden z vůbec prvních českých časopisů, totiž půlročník *Neue physikalische Belustigungen* (Praha 1770-1771). Roku 1806 byl Widtmann zvolen prvním předsedou proněmeckého Grémia pražských knihkupců (ve funkci působil do 1808). Některé tituly pro Widtmanna tiskli Jan Josef Diesbach či František Alois Jeřábek, jiné se vyráběly v Lipsku. Těžiště nakladatelského modelu spočívalo ve dvou oblastech. První tvořily cizojazyčné spisy hospodářské a topografické (Franz Josef Schwoy). Druhou oblastí, jíž se Widtmann intenzivně věnoval zejména v 80. letech, byly edice starší české literatury pořádané Františkem Faustinem Procházkou (Jan Češka, takřečený Dalimil, Alessandro Guagnini, Oldřich Prefát z Vlkanova, Přibík Pulkava z Radenína a další). Poněvadž některé exempláře nesou v impresu Widtmannovo jméno a některé, jinak nezměněné uvádějí tiskaře Diesbacha, všechny edice klasifikujeme jako vydání titulová.

Roku 1806 byl Widtmann zvolen prvním předsedou německého **Grémia pražských knihkupců**. Grémium byla nejstarší korporace knihkupců v Čechách založená 30. července 1806. Původně měla dobrovolný ráz, ale od roku 1859 se členství stalo povinné jak pro všechny pražské knihkupce, tak pro antikváře, nakladatele, majitele půjčoven knih a obchodníky s uměleckými předměty. Členy Grémia byly zpočátku jen Němci, neboť rodilí Češi, jak ještě ukážeme, vstupovali do profese opožděně až v polovině 19. století. Vznik Grémia vyplynul z ustanovení Knihkupeckého patentu a připojeného Řádu pro knihkupce a antikváře, jimiž František II. upravil 18. března 1806 knižní obchod v rakouské monarchii. Grémium bylo v rámci omezených pravomocí prostředníkem mezi státním aparátem a jednotlivými knihkupci. Mělo dohlížet na respektování cenzurních opatření, sledovat ekonomické vazby se zahraničními kolegy (zejména lipskými a vídeňskými), doporučovat žádosti o nové koncese a dbát na výchovu učňů. Aktivita Grémia se však pochopitelně vyčerpávala všestranným zamezováním přílivu nové konkurence a bojem s židovskými obchodníky. Teprve rokem 1877 se v Grémiu podařilo české většině prosadit dvojjazyčnou agendu a 1887 byl zvolen do čela první Čech Antonín Řivnáč st. (1843 – 1917).

Dalším významným knihkupcem a nakladatelem se stal **Jan Bohumír Calve** (1757 – 1805). Narodil se nedaleko Halle/S. a do Prahy přišel nejpozději roku 1785, kdy ho zaměstnal Jan Nepomuk Ferdinand Schönfeld jako účetního. Během 80. a 90. let byl členem pražských zednářských lóží. Už zpočátku výrazně inklinoval k vydávání jazykově německých obrozenských naukových děl (Josef Dobrovský, František Vilibald Schmidt, Ignác Cornova). Stál u zrodu jednoho z nejstarších dlouhodobě aktivních nakladatelství v Praze, neboť živnost provozoval až do konce života. Pak se do čela postavila vdova, od níž koncesi odkoupil Bedřich Rudolf Tempský (zemř. 1821). Rodina Tempských vlastnila firmu až do roku 1854, kdy odprodala knihkupectví a ponechala si jen nakladatelskou část. Od té doby proněmecky orientované nakladatelství fungovalo až do nástupu socialismu.

Specialistou na německou literaturu a na překlady módních německých románů a knížek lidového čtení byl **Jan Herrl** (1767 – 1825), od 1812 předseda německého Grémia pražských knihkupců. Jako samostatný živnostník je doložen od 90. let. Byl osobním nakladatelem Josefa Dobrovského. Věděl o jeho plánech vydat dvousvazkový německo-český slovník, a proto se angažoval v polemice o metodách soudobé lexikografie. Stranil Dobrovskému, který odmítal další vydání neústrojného slovníku Karla Hynka Tháma (poprvé 1788). Odborné diskuse zplaněly v roztržce mezi Herrlem a Martinem Mariem Neuräutterem st., který konkurenční Thámovo dílo nakonec přece jen reeditoval.

Tento **Martin Maria Neuräutter st.** (1752 – 1830) pocházel z rodiny poměrně významného pražského mědirytce a nakladatele **Augustina Petra Neuräuttera** (ca 1673 – 1749), který se narodil patrně v Rakousku. Martin ukončil

roku 1771 u otce výuku malířství, ale obživu hledal i mezi knížkami. V letech 1797 – 1807 vlastnil vedle Krameriova podniku jediné původem české knihkupectví a nakladatelství v Praze. Ostatní firmy, jak bylo řečeno výše, patřily rodilým Němcům (Jan Bohumír Calve, Ondřej Gerle, Jan Herrl, Kašpar Widtmann aj.). Jak dosvědčují některé tituly, ani on však nespoléhal jen na čtenářský potenciál českého venkova a kvůli německojazyčné nabídce paralelně pěstoval styky s Lipskem.

Zahraničními obchodníky importované zboží bylo nabízeno levněji nežli domácí tiskařská produkce. Ta nepřinášela potřebný zisk a v profesi se navíc počaly objevovat první národnostní diskrepance, podporované od 1788 prohlášením knihkupectví za svobodnou živnost. Většina cizích nakladatelů a knihkupců podnikajících v Českých zemích se hlásila ke svobodným zednářům. Nelze jim proto upřít hluboký rozhled po moderní německé, francouzské či italské literatuře, ale mimo to nelze nevidět, že se zajímali převážně jen o jazykově nečeské texty. Toto pole připadlo Václavu Matěji Krameriovi. Jeho Česká expedice (1790) fungovala na rozdíl od Svatováclavského dědictví (1669) jako nejstarší programově nenáboženské vydavatelské středisko české původní i přeložené tvorby.

Václav Matěj Kramerius (1753 – 1808) byl první výraznou osobností novodobé české žurnalistiky, spisovatelem, překladatelem a adaptátorem osvětové i zábavné četby a v neposlední řadě provozovatelem České expedice, která fungovala jako reprezentační středisko nahrazující u nás dosud nerozvinutou knihkupeckou a nakladatelskou síť.

Narodil se v Klatovech, pokřtěn byl Matěj Valentin. Jméno Václav přijal později jako projev vlasteneckého smýšlení. Po studiích na pražské filozofické a právnické fakultě ho jako knihovníka angažoval na doporučení Dobrovského Jan František rytíř z Neuberka. Tamní vzdělanecké a vlastenecké prostředí formovalo Krameriovo národní uvědomění a přesvědčení věnovat se buditelské a osvětové činnosti. Po odchodu z Neuberkových služeb dal přednost korektorství u Jana Nepomuka Ferdinanda Schönfelda. Již v Schönfeldově tiskárně se od 1785 soukromě věnoval obchodu s českými knihami. Roku 1786 byl zde pověřen redigováním *Schönfeldských cís. král. pražských novin* (Praha 1786-1792, 17961799). V té době to byly jediné jazykově české noviny u nás. Kramerius redakční práce zastával ovšem jen do května 1789, kdy kvůli platu, po neshodách se Schönfeldem, zaměstnání opustil. Téhož roku získal privilegium na vydávání vlastního listu *Krameriusovy cís. k. pražské poštovské noviny* (Praha 1789-1791). Toto periodikum vycházelo pod různými názvy až do 1821. Kramerius tu navázal na lidovýchovný a osvětový tón schönfeldské politicky loajální žurnalistiky, avšak posílil složku hospodářsko osvětového a kulturního zpravodajství.

Poněvadž Kramerius hodlal se svými aktivitami proniknout daleko za hranice Prahy, o koncesi na provozování kamenného (metropolitního) knihkupectví nikdy nepožádal (neučinil tak před počátkem roku 1790 a tím méně po 1806, kdy vzniklo proněmecké Grémium pražských knihkupců). Koncem února 1790 otevřel **Českou expedici** (též Česká novinárna, Česká novinářská expedice). Podnik sdružoval jednak nakladatelství, knihkupectví a antikvariát a jednak vydavatelství novin, kalendářů i beletristických a vzdělavatelských knih nenáboženského obsahu. Živnost však byla úředně hlášena jako „expedice“ čili zasílatelství. Kramerius znaje nezájem knihkupců o jazykově české zboží postupně budoval síť mimopražských kolektorů. Vycházel přitom ze správného předpokladu, že finanční prostředky na jejich platy jsou nižší nežli rabat stržený profesionálním knihkupcem či komisionářem. Novinářské privilegium, které od 1789 vlastnil, používal pak i k tomu, aby veškeré ostatní aktivity navenek kryl označením „českých novin spisovatel“.

Pod hlavičkou Expedice vyšlo nejméně 90 titulů. Typickým rysem výhradně jazykově českého edičního programu byla ideologicky exponovaná výchovnost a propagace josefínských reforem. Na přelomu 18. a 19. století se Expedice stala nejvýznamnějším pražským osvětovým centrem dosahujícím až na český a moravský venkov i na Slovensko – čili všude tam, kde čtenářská obec byla setrvale živena námětově snad přitažlivou, ale literárně zplanělou náboženskou a světskou kramářskou produkcí. Expedice mimo to plnila také funkci literárního salónu, v němž se setkávala tehdejší intelektuální elita Prahy a regionů. Častými hosty zde byli Bohumír Jan Dlabač, Jan Hýbl, Jan Nepomuk Josef Rulík, Prokop Šedivý, František Jan Tomsa či Antonín Josef Zíma.

Činnost Krameriovy Expedice je doložena s přestávkami 1790 – 1849. Kapitál na prvotní zabezpečení chodu pocházel z bohatého věna, které 1791 do manželství přinesla manželka Jenovéfa Krameriová. Páteř Krameriových literárních a nakladatelských aktivit tvořily čtenářsky oblíbené knížky lidového čtení, překládané a adaptované z němčiny (Spiess, Vulpius), či vzniklé jako původní česká zábavná povídka (Rulík, Šedivý). Podstatnou složkou byly dobrodružné a mravoučné spisy pro mládež (Campe) a reedice děl ze starší české literatury. V oživování starších památek Expedice navázala na ediční záměry Františka Faustina Procházky z 80. let. Kramerius vydával

po vzoru Jana Tomáše Höchenbergera vlastní praktickou příručku *Nový kalendář tolerancí pro veškeren národ český katolického a evangelického náboženství* (Praha 1786?-1797), který posiloval náboženskou snášenlivost katolíků, evangelíků i židů a propagoval všeobecné vzdělání. Čtenářská obliba tohoto kalendáře dovolovala realizovat až neuvěřitelné pětitisícové náklady. Poněvadž Kramerius nabízel knihy za poměrně nízké ceny (nejnákladnější tituly stály pouhých 30 až 40 kr.), již od přelomu století musel na provoz doplácet. Ze své živnosti nikdy nezbohatl, a když zemřel, rodině zanechal značné dluhy.

Po Krameriově smrti vedla Expedici 1808 – 1820 vdova **Jenovéfa Krameriová** (zemř. 1829) a prvorozený syn **Václav Rodomil Kramerius** (1792 – 1861). Ideová orientace rodinného podniku zůstala nezměněna, a tak i dědicové, na rozdíl od kosmopolitního Marca Berry, trpěli vleklou hospodářskou krizí vyvolanou napoleonskými válkami. Nejprve bylo prodáno privilegium k vydávání českých novin. Mladý Kramerius našel obživu jako faktor a korektor. Východiskem z nelepšící se ekonomické situace a záchranou před bankrotem byl prodej knižního skladu Expedice. V letech 1829 a 1839 se novým majitelem nerozprodaných zásob včetně práva dalších vydání stal Alois Josef Landfras. Roku 1836 se Kramerius z existenčních důvodů usadil ve Vídni, ale literární kontakty s regionálními tiskárnami nepřerušil. Do Jihlavy, Jindřichova Hradce a Znojma neúnavně dodával vlastní i adaptované rukopisy knížek lidového čtení. Po návratu ve 40. letech se pokoušel v Praze uchytit opět jako novinář, ba chtěl také obnovit Českou expedici (1848 – 1849), ale během porevolučních represí žurnalistiku i nakladatelskou práci definitivně opustil. Až do konce života, který strávil v chudobinci, se živil jako korektor a příležitostný spisovatel.

Vedle Expedice se jako majitel dalšího a na půl století žel také posledního českého knihkupectví v Praze profiloval krátce 1797 – 1807 jen Martin Maria Neuräutter st. Na venkovského čtenáře pamatovala knihkupectví regionálních tiskařů, zejména Jana Hostivíta Pospíšila (Hradec Králové od 1808) a Aloise Josefa Landfrasa (Jindřichův Hradec od 1826). Když ve smyslu Knihkupeckého patentu z roku 1806 vzniklo Grémium pražských knihkupců, sdružili se v něm pouze němečtí živnostníci. O několik desetiletí později (1825) se rodilí Češi přihlásili k pokrokovějšímu lipskému Börsenverein, dle jehož vzoru pražské Grémium vzniklo. Tímto aktem jen stvrdili dávnou sounáležitost domácího knižního trhu s jazykovou a kulturní sférou německou, v jejímž centru stálo od poloviny 17. století Lipsko. Po Krameriovi a Neuräutterovi provozoval v Praze další české knihkupectví od roku 1848 až František Řivnáč (1807 – 1888).